

«КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК» ЯК ДЖЕРЕЛО ПІЗНАННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ДАВНІХ УКРАЇНЦІВ

У статті з'ясовано місце «Києво-Печерського патерика» в духовній культурі українського суспільства, проаналізовано особливості лексичної інтерпретації основних екзистенційних понять концептосфери давніх українців – *життя* і *смерть*, встановлено їхню семантичну структуру та динаміку вживання, окреслено стилістичне навантаження цих опозитів, досліджено типологічні контексти використання.

Ключові слова: мовна картина світу, лексична інтерпретація, концепт, концептосфера.

Постановка наукової проблеми та її значення. Все, що репрезентують мови світу – від найменшої частки до складного речення чи тексту і сотень тисяч різних лексичних одиниць, – створено людиною. Лінгвістична література багатогранно описує різні параметри існування людської мови – її фонетичний лад, лексичну систему, граматичну будову, функціональні параметри тощо. Наскрізною ідеєю всіх розділів мовознавчої науки є роль людини у творенні мовних засобів, у використанні мови як суспільного явища, що супроводжує людей завжди і всюди протягом існування людської цивілізації. Найбільш зримо мовна діяльність виявляється в таких сферах: 1) формування картини світу в мові і створення мовного інвентарю; 2) породження мови; 3) роль людини в процесі комунікації.

Беручи до уваги те, що мова і мислення – два самостійні об'єкти, хоча й тісно пов'язані між собою, слід розрізняти дві картини світу – концептуальну та мовну. Зрозуміло, що перша з них багатша, оскільки в її створенні беруть участь різні типи мислення, в тому числі й невербальні. Мовна картина світу виконує дві основні функції: 1) позначення основних елементів концептуальної картини світу і 2) експлікація мовними засобами концептуальної картини світу.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Опис зазначених функцій особливо актуальний із погляду ономасіологічного опису мовних явищ, оскільки ономасіологія як розділ лінгвістичної науки – це «теорія номінації, яка вивчає природу, закономірності і типи мовного позначення елементів дійсності» [5, с. 404]. При вивченні мовної картини світу на матеріалі писемних пам'яток минулих віків слід враховувати наявність двох мовних картин, що накладаються одна на одну – сучасного дослідника і автора пам'ятки як представників мовних особистостей двох різних епох.

Вивчаючи давньоукраїнські писемні джерела, можна говорити про узагальнену мовну особистість епохи. У зв'язку з цим справедлива така думка: «Реальна відмінність у часі для культури неістотна. Мова чи мовний рівень, корелятивний накопичувальній ментальності, постійно примножує сутності, зберігає попередні “культурні” критерії ставлення до фактів. У цьому випадку теж нема розвитку, є заміни (щось відсувається на задній план) і приєднання, є чергування і т.д., одним словом, є участь минулого в сучасному й сучасного в минулому» [2, с. 114].

Картина світу – те, яким собі людина уявляє світ у своїй свідомості, – феномен складніший, ніж мовна картина світу, тобто та частина концептуального світу людини, яка «прив'язана» до мови і переломлена через мовні форми.

Дослідження мовної специфіки староукраїнських пам'яток і досі залишається одним із найважливіших завдань сучасної лінгвістики. Тим більше вони на часі для пізнання світогляду наших предків і усвідомлення ними себе в контексті концептосфери.

«Києво-Печерський патерик» – унікальне джерело давньої української мови й літератури. Ще М. С. Грушевський відзначав, що ця книга разом із «Кобзарем» Тараса Шевченка були особливо популярними українськими книжками, а Іван Франко з цього приводу писав: «Історик літератури не може не піднести живості і драматизму деяких оповідань та того щирого братолюбства і співчуття до всякого людського горя, яким надихане тут кожне слово. З сього погляду «Патерик» і досі не перестав бути книгою гуманною і добродійною» [3, с. 278]. Маємо відчутну лакуну в описі мовної палітри твору, хоча з літературознавчого погляду існує немало наукових праць, серед яких наукові дослідження Д. І. Абрамовича, В. П. Адріанової-Перетц, С. О. Бугославського, М. К. Гудзія, І. П. Єрьоміна, І. В. Крекотня, Л. А. Ольшевської.

Мета і завдання статті. Мета нашої роботи – з'ясування особливостей одного із фрагментів мовної картини світу. Значний інтерес у зв'язку з цим становить формування мовної картини світу наших предків. Спостереження за специфікою відображення навколишнього світу у мові давніх українців дозволить зрозуміти специфіку життєустрою наших предків, їхні світоглядні позиції, особливості сприйняття ними навколишнього світу тощо.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. До феномену мовної концептуалізації слід підходити як до процесу; мовна картина світу динамічна: якісь її фрагменти складаються, виявляються протягом певного часового періоду, а інші, навпаки, – затемнюються. Лінгвісти розрізняють загальну мовну картину світу й індивідуальну мовну картину світу. Друга «значно динамічніша і зумовлена як суспільними (рівень інтелекту, освіта, досвід, соціальний статус, вид діяльності), так і індивідуальними (вік, стать, психологічний

тип, темперамент, життєві потреби й естетичні уподобання) особливостями» [4, с.136].

Вивчаючи давньоукраїнські писемні джерела, можна говорити про узагальнену мовну особистість епохи. Проте повна реконструкція семантико-структурної організації (загальнодавньоукраїнського мовного типу) і тезаурусу особистості неможлива, цілісної картини світу тільки на матеріалі якогось одного типу пам'яток. Для повної реконструкції різних рівнів мовної особистості необхідне вивчення всіх пам'яток, які дійшли до нашого часу, в тому числі й фольклорних джерел як акумуляторів давніх мовних і ментальних станів. Тому можемо говорити лише про фрагменти мовної картини світу, відображеної в «Києво-Печерському патерику».

Змінна, варіативна частина картини світу в аналізованому джерелі теж репрезентована лише частково на всіх рівнях мовної особистості. Аналіз лінгвального матеріалу нерідко дозволяє говорити також якоюсь мірою про «прагматикон» конкретної мовної особистості тієї чи іншої епохи, якщо є підстави для ідентифікації цієї особистості.

Концептосфера «Патерика» ґрунтується на протиставленні високодуховного, релігійного і звичного, земного. Безперечно, в межах однієї невеликої роботи не можна розглянути всі номінативні одиниці, які представляють специфіку духовного й матеріального життя Печерського монастиря. Спинимось на найважливіших макроконцептах цієї пам'ятки, що стосуються таких основоположних концептуальних об'єктів, як *життя* і *смерть*. Дослідження проблем ментальності і її епіфеноменів – *життя* та *смерті* – в сучасних гуманітарних науках особливо актуальні (див., зокрема: 6).

Все, що стосується існування живого організму і перш за все людини, яка сприймає світ і усвідомлює своє місце в цьому світі, окреслюється коренем **жи**. Корінь дуже давній і сягає праіндоевропейської форми, що на слов'янському ґрунті зазнала першої палаталізації задньоязикових. Вказаний корінь, як свідчать лексикографічні джерела, функціонував у поєднанні з різними службовими морфемами і називав у праслов'янській мові поняття, основною семою яких була сема на означення життя, існування: *Жить, живот, житие, жизнь, животина* 'життя тварини', *жила* 'вена', *жило* 'житло', *жиро* 'пасовище', *жир* 'їжа' (зварена чи спечена), *жито* 'хліб, плід' (потенційна їжа, ще не зварена), *жижа* 'щось подрібнене, їжа, приготовлена на вогні як жертва богам – звідси *жижа* з дитячого мовлення на означення чогось 'гарячого', *жиця* 'волосяна нитка, волосина, над якою можна чинити замовляння'.

З усього багатоманіття назв із центральною семою 'життя, існування', у мові «Києво-Печерського патерика» натрапляємо передусім на дієслово *жити* і похідні від нього форми (*жив, живучий*) та іменники *живот, житіє, жизнь, жито, пажить*. До речі, в системі логічного протиставлення *життя* – *смерть* другий член контрарної пари має значно ширше вербальне наповнення. Можливо, це викликане тим, що

сам концепт *жити* передбачає різноманітні його значення, так як різноманітним і багатогранним є життя в різних його виявах.

Слово *житъ* позначає і процес, і спосіб існування. Первісно це не дієслово, а іменник з основою на *-ї, споріднений з інфінітивом, вживання якого активізувалося у мові, ймовірно, набагато пізніше. Інфінітив став граматичним омонімом до давнішого іменника і з часом витіснив його через необхідність акценту на процесуальності. Найдавніші пам'ятки фіксують обидва слова. Наприклад, у «Шестодневі» Іоанна Екзарха в словосполученнях *житъ вѣа ше* і *жизнь вѣа ше*, очевидно, перший іменник позначав земне життя, а другий – небесне.

В аналізованій пам'ятці дієслово *жити* актуалізовано в традиційних значеннях – 'бути живим, існувати', 'провадити той чи той спосіб життя', 'перебувати': *жив бистъ 15 днѣи* (107)¹, *идѹ видѣти церкве и в ней хошѹ жити* (9), *Іг҃умень же и братия живяхѹ в печерѣ* (18), *восхотѣти ємѹ и жити с ними* (32), *поживе же тамо лѣта многа трѣпя зимѹ и глад* (36). З цим значенням 'перебування, існування' зрідка трапляється дієслово *бути* (быти): *биста два мѹжа нѣкая* (12), а в значенні 'мешкати' використовувалися дієслова – книжне *жительствовати* і народнорозмовне *сидѣти*: *не возлюбѣ в єдином же гдѣ би жительствовати* (16), *Ярослав сиде в Києвѣ* (16).

Досить частотним було вживання однокореневого дієприкметника, який зберігає ідею процесуальності, та прикметника, що позначає статичну ознаку: *тѹ живяше в єдином монастырѣ* (36), *Фѣодосію же живѹщѹ в монастыри и правящѹ добродѣтельное житіє* (20), *промишляют о живѹщих в нем* (10), *сє бо живєсть* (30), *сквѣрно живий* (104).

Активно використовувався в «Києво-Печерському патерику» іменник *животъ* – генетичний прикметник, який первісно позначав ознаку, властиву тій чи тій істоті. У пам'ятках Київської Русі цей іменник вжито поряд із іменником *житіє* (житіє), причому вже в цей період спостерігається спеціалізація їхніх значень. Контекстуальне оточення їх у «Києво-Печерському патерику» дозволяє спостерігати, що слово *животъ* було пов'язане із фізичним існуванням, а лексема *житіє* – із формами соціального життя. Тобто перше слово передбачало членування людського фізичного буття на певні відрізки, а друге позначало загальну тривалість життя людини. Порівняймо: *вси дни живота вашего* (15), *проклиная животъ свои* (84), *дам животъ свои за тя* (116), *вся презрѣти в житіи сєм* (32), *чернец іск҃уєєн житієм чистим* (39), *житіє бого҃годно пожив* (71), *измлада житієм*

¹ Ілюстративний матеріал поданий за таким джерелом: Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – К.: Час, 1991. – 280 с. Далі в тексті статті у круглих дужках при ілюстраціях буде вказана тільки сторінка названої пам'ятки.

чесним украшен (21), житієм подобяся житію его (83), на конец житіа дошед (71). Слово **животъ** могло в унікальних випадках персоніфікуватися, наприклад: **господине мои и добродѣтелю мой и драгий мой животѣ!** (116).

Лексема **жизнь** використовується рідко, вона сприймається як дуже узагальнена і, за матеріалами «Києво-Печерського патерика», вживається на означення вічного, неземного життя: **жизнь вѣчную** (32), хоча подекуди трапляється і використання слова **животъ** у вказаному значенні: **преставися в вечный животъ** (117).

По одному разу фіксовано в пам'ятці слова **жито** на означення їжі: **копотьца плетуще, и клобучки, и инния ручна дѣла строяще, и тако носище в град продааху и тѣмъ жито купяху** (37), **пажить 'лүки, пасовище для худоби'**: **на вожественой твоей пажити** (23), **жилище 'житло'**: **воздвигнути жилище собѣ** (93).

Переконаність слов'ян у вічному, кращому житті, яка стала однією з основних ідей християнської віри, спричинила специфіку номінативних одиниць на позначення закінчення земних страждань людини: **Врѣмя житію моему кончатися** (72).

Найстрашнішим для людини був відхід, який супроводжувався фізичними стражданнями. У своїх молитвах вона зверталася до Бога з проханнями звільнити її від болю: **Господи, избави мя от горкия снѣ смерти** (2).

Причини смерті були різні: хвороби, нагла, трагічна смерть, насильство. Природна смерть сприймалася як щось звичне, зрозуміле, закономірне, а почасти й бажане, тому епізоди «Києво-Печерського патерика», які стосуються смерті праведників, ченців, звичайних людей, містять лише картини страдницького відходу від життя, спричиненого найчастіше хворобами. Емоційними, зворушливими, а подекуди й трагічними є ті епізоди пам'ятки, які описують хвороби і страждання людини: **Титови разболѣвшүся вельми и уже в нечаані и лежащү** (122), **вѣпаде вѣ недугъ лють** (44), **вѣ во уже болѣзнію зѣло сѣдрѣжим** (72), **Мѣйсей же лежаще аки мертвь от теченіа крови и мало диханіа в севѣимей** (148), **волящү томү вельми и недүгом огненним жгомү** (76), **почүти отступленіе болѣзни и огню престатіе** (76), **нищим и слѣпим и хромим и трүдоватим** (57), **мало же в себе пришед волящїй моляше Бога и святого отца нашего Феодосіа о ослабленіи болѣзни** (76), **волях три лѣта очима и не видѣх ни лүча солнечного** (86), **язви дүшевная и болѣзни тѣлесния** (90), **подаи же нам житіе чисто и богоүгодно** (92), **недүгом одержим бѣше** (95), **лежащү же ємү в немоши** (95), **оноү же ємү изнемогающү**

(95), стек кровію и изгнив от ранъ и исхну (110), болѣв много умре (11), потом онъ три дни не може глаголати, к тому ниже очію възвѣсти (72), боляй лядвами от лѣт много (112), лежашу ми и вопіюшю от болѣзни (112), лѣчець приготавливаетъ зелік на потребнаа врачеваніа, на кіждо недугъ, когда бѣаше или огненное жеженіе или теплота крѣчиннаа (115), разболѣвся зѣло и наконецъ пребистъ нѣмъ и не зря 8 дни, и мало диханіе въ персахъ имей (119), видяше страшное издиханіе (119), тогда бѣсний нача вопити (127), видѣв болѣзнь его тяжкѣ зело (74).

Причиною смерті могли бути трагічні випадки: води истопитєся (2), насильницька смерть, голод, спрага: убієн бистъ (108), За 3 лѣта по вся дни озлобляем и вяжем, на огни пометаємъ, ножи разрѣзаем, окованнѣ, имъй рѣцѣ и нозѣ, на сонце пребиваа жгом, от глада и жажжи скончаваем (108), видѣвшє же на немъ железа тяжка и рани неисцѣлни, и все тѣло съгнившєся ранами и самого суща в юзахъ (109), стек кровію и изгнив от ранъ и исхну (110), поживє же тамо лѣта многа трѣпя зимѣ и глад (36), разболевшимся нѣкогда плѣнником от глада и от нѣжа (110), Не по мнозѣхъ днєхъ озмороша от глада и истаавшаа жаждєю... скончаша вси голодом и жаждєю (106–107), поганє чи нераціональное харчѣваннє: датися в недугъ неподобнаа пища (114), Дивлюся ѹтробнѣй ти влазѣ, иже иногда отягченѣ бывши от сладка пища, нинє же ѹбо сѣрое зеліє и сѣхъй хлѣбъ приємлющи терпѣть (114).

Праведників чекало після смерті вічне життя, а смерть після тяжких хвороб і страждань сприймалася як спочинок, відхід від життєвого тягара, якого давно очікували: праведнимъ бо смръть покои єсть (71).

«Києво-Печерський патерик» фіксує синонімічні ряди на означення поняття 'смерть': погивель (2), плакашєся своя погивели (33), о смертнемъ часє (82), по смерти (2), от таковыа бѣды (2), 'небіжчик': ѹмершимъ (4), похвалити прежде отшедшихъ (8), процесу відходу від життя: погиваю (3), отходитъ света сєго на вѣчнъй (6), идєтъ къ Господѣ (6), животъ свой скончаєте (11), отецъ єго конєць житію пріят (23), єгда ѹмрѣ (31), с миромъ ѹспє (31), боляшю и при коньци яко бив (51), от свѣта сєго прєставитися (51), миромъ предасть дѹшѹ свою в рѣцѣ Господєви (52), ѹспє с миромъ о Господи, житію конєць пріят (44), в сию ношѣ дѹшѹ твою измѣтъ от

тебѣ (55), скончающе время житіа сего (42), отхожѹ к владицѣ нашему господѹ Ісусѹ Христѹ (73), до послѣднего издыханіа (73), тѹ животъ свой скончаша в покаянии (109), в сию нощь дѹшѹ твою измѹтот тебѣ (55), врѣмя житію моему кончатися (72), к Богѹ свое отшествіе и день покоя своего (71), о позваніи еже к Богѹ святого Феодосіа (71), отхожѹ свѣта сего (74), днесъ блаженный Феодосіе преставися (74), по ѹспеніи же блаженаго Феодосіа (76), землю оставив и земна вся, на небеса идеть, егда челоуѣки оставлю и съ ангели въдворяеться и Бога зрѣти сподобляеться (87), наставник же наш и пастир преставися въ вѣчный животъ (87), отца и оучителя нашего отшествіе к Господѹ (87), кончається (56), скончаєт живот свои (92), предасть дѹшѹ свою Господєви (107), онъ же смежив очі свои предасть дѹхъ в рѹцѣ божии (95),

Нерідко контекст пам'ятки фіксує протиставлення понять і їхніх словесних аналогів, що стосуються концептів 'життя' і 'смерть'. Для них властива особлива виразність та емоційність: тѣлом отхожѹ от васъ, но дѹхом присно бѹдѹ съ вами (73), праведник аще ѹмреть, жив бѹдетъ (78), аще зерно пшенично впадетъ в землю, не ѹмрет, то єдино пребиваетъ, аще ли ѹмрет, то многъ плод сотворитъ (87), ѹмертви бо ся всему миру, оживе же Христѹ и плодъ многъ принесє (87), то аще ѹмрем ѱ Господєви ѹмрем, аще ли живем ѱ битію дольжнаа послѹжим, аще за Христа ѹмрем ѱ смертію животъ кѹпим, и тѣй животъ вѣчный нам дастъ (106), мертви бо живота не имѹт (117).

Висновки та перспективи дослідження. Вивчення проблеми концептуальних засад давньої української номінативної системи – процес практично невичерпний. Залучення широкого кола пам'яток до лінгвістичних студій в контексті антропоцентричних досліджень дозволить розкрити не одну сторінку життя наших предків, зрозуміти їхні уявлення про світ і про себе в цьому світі.

Список використаної літератури

1. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д. І. Абрамович. – К. : Час, 1991. – 280 с.
2. Зиновьева Е. И. Записные кабальные книги Московского государства XVI – XVII веков: Структура. Лексика. Фразеология / Е. И. Зиновьева. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000. – 235 с.
3. Крекотень В. І. «Золота книга» українського письменного люду / В. І. Крекотень // Києво-Печерський патерик. Репринтне видання – К. : Час, 1991. – С. 271 – 278.

4. Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні / Л. Лисиченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т.6. – Харків, 1998. – С. 129–143.

5. Українська мова: енциклопедія / редкол. Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во «Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана», 2000. – 752 с.

6. Шенкао М. А. Смерть как социокультурный феномен / М. А. Шенкао. – К.: Ника-Центр, Эльга; М.: Старклайт, 2003. – 302 с.

Павленко Лариса. «Киево-Печерский патерик» как источник познания языковой картины мира древних украинцев. В статье выяснено место «Киево-Печерского патерика» в духовной культуре украинского общества, проанализированы особенности лексической интерпретации основных экзистенциальных понятий концептосферы древних украинцев – *жизнь* и *смерть*, установлено их семантическую структуру и динамику употребления, обозначена стилистическая нагрузка этих оппозитивов, исследованы их типологические контексты использования.

Ключевые слова: языковая картина мира, лексическая интерпретация, концепт, концептосфера.

Pavlenko Larysa. «Kyiv-Pechersk Patericon» as the Fountainhead of the Ancient Ukrainians' Linguistic Image of the World. The article highlights the the importance of the «Kyiv-Pechersk Patericon» for the spiritual culture of the Ukrainian society. In the focus of attention are the peculiarities of the lexical intepretation of the basic existential notions *life* and *death* in the conceptual sphere of the ancient Ukrainians. The study has determined their semantic structure and their usage dynamics. The author dicusses the stylistic nature of the oppositives and analyzes the typology of the contexts, in which they are used.

Key words: linguistic image of the world, lexical intepretation, concept.

Стаття надійшла до редколегії 28.09.2017